

5. Сіцинський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. Українська Академія Наук. Київ, 1928. 99 с.

6. Соневицька О., Степанович Б., Дразньовський Р. Чортківська округа. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто : Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Т. XXVI, 1974. 923 с.

7. Сохацький М. Оборонні замки Борщівщини. Літопис Борщівщини Видання Борщівського краєзнавчого музею / за ред. Скочеляс І, Сохацький М. № 6, м. Борщів : КТ «Джерело», 1994 р. С. 7–8.

8. Czołowski A. «Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej»: Lwów, 1892.

Pryshliak O.B. The castle in the village of Kryvche as an architectural monument of Western Podilla

The article is devoted to the process of construction and architectural research, the study of historical chronological processes of the defensive castle in the village of Kryvche – the architectural heritage of Western Podillya as an important historical region of Ukraine; Projects of adaptation and use as a cultural heritage site of the National Reserve «Ternopil Castles» have been developed. Preserved remains of an architectural monument of national importance - the castle in the village of Kryvche Borshchiv district is an important object for the study of defense architecture of the XVII century and the development of tourism in this area.

The castle is located on a high hill bounded on the south side by the rocky banks of the Tsyganka River and on the north side by a deep ravine, and is part of the fortifications of the Kamyanets-Podilsky Fortress, with which it may have been connected by underground passages.

Kryvchensky Castle in the 17th century was one of the best defensive castles in Western Podillya - it had a developed system of dry defensive ditches on three sides – western, southern and eastern. On the north side, the steep slope of the natural hill on which the castle is located, made it difficult to approach it.

Currently, the castle is preserved in fragments. Only two hexagonal towers remind of the former castle at the entire original height to the level of cornices – south-east and south-west, and the defensive wall between them is partially preserved to the level of the 2nd tier of towers at a height of 4 meters

The study of individual castles of Podillya gives grounds to suggest that in the XVII century, the art of fortification was not inferior to the European, developing in the stream of the latest achievements of military experience. Therefore, the question arises of further research of the architectural monument of fortification defense - the castle in Kryvche.

Key words: castle, Kryvche, fortification, architectural monument.

REFERENCES

1. Andrushko, I. (1993). Suchasnyi stan zberezenosti zamkiv na Podilli ta problemy yikh restavratsii [The current state of preservation of castles in Podillya and the problems of their restoration]. *Kamianets-Podilskiy: Fortyfikatsiia Ukrainy*, pp. 29–30. [in Ukrainian].

2. Andrushko, I.O. (1990). Eskiznyi proekt konservatsii ta chastkovoї restavratsii zamku v s. Kryvche Borshchivskoho raionu Ternopilskoi oblasti [Preliminary design of conservation and partial restoration of the castle in the village. Kryvche, Borshchiv district, Ternopil region]. V. 71–1, 71–4. Lviv : Ukrzakhidproektrestavratsiia. [in Ukrainian].

3. Danyleiko, V.M. (2018). Selo Kryvche ta zamok Kontskykh, zhidno novykh arkhivnykh ta ikonohrafichnykh danykh [The village of Kryvche and the castle of Kontsky, according to new archival and iconographic]. *Naukovi zapysky Vydannia Natsionalnoho zapovidnyka «Zamky Ternopillia»*, 8, pp. 224–251. Zbarazh. [in Ukrainian].

4. Lonkevych, D.(2000). Zamok v s. Kryvche Borshchivskoho raionu [Castle in village Kryvche Borshchiv district]. *Periodychnye vydannia instytutu Ukrzakhidproektrestavratsiia «Visnyk»*, 11, pp.64–66. Lviv. [in Ukrainian].

5. Sitsynskiy, Ye. (1928). *Oboronni zamky Zakhidnoho Podillia XIV–XVII st. Ukrainka Akademiia Nauk [Defensive castles of the Western Podillya of the XIV–XVII centuries. Ukrainian Academy of Sciences]*. Kyiv. [in Ukrainian].

6. Sonevitska, O., Stepanovych, B., Drazhnovskiy, R. (1974). *Chortkivska okruha [Chortky district]*. Vol. XXVI. Niu-York – Paryzh – Sidney – Toronto : Naukove Товариство ім. Т. Шевченка. [in Ukrainian].

7. Sokhatskyi, M. (1994). *Oboronni zamky Borshchivshchyny. [Defensive castles of Borshchiv region]. Litopys Borshchivshchyny Vydannia Borshchivskoho kraieznavchoho muzeiu*, 6, pp. 7–8. Borshchiv : КТ «Dzherelo». [in Ukrainian].

8. Czołowski A. «Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej» : Lwów, 1892. S. 25, 60, 82. [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 01.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 904.4(477) «15/16»«1965»

Є.М. Осадчий
О.В. Качура

ОБ'ЄКТИ XVI–XVII ст. ПУТИВЛЬСЬКОЇ ФОРТЕЦІ З РОЗКОПОК Б.О. РИБАКОВА 1965 РОКУ

Стаття присвячена результатам розкопок, що проводилися археологічною експедицією під керівництвом Б.О. Рибаківа на території фортеці міста Путивль. У науковій літературі приділено достатньо уваги дослідженню давньоруського храму і споруди XII ст., але відомості щодо об'єктів, датованих XV–XVII ст., лишилися неопублікованими. На жаль, звіт про розкопки 1965 року містить фрагментарну інформацію про ті об'єкти, які були повністю або частково досліджені; у ньому відсутні креслення і опис знахідок. Унаслідок пошуків у фондах Путивльського краєзнавчого музею були виявлені предмети, що походять з розкопок 1965 року, проте не потрапили на сторінки звіту. Уведення до наукового обігу новітніх даних із розкопок Б.О. Рибаківа дозволить доповнити інформацію щодо пізньосередньовічного періоду існування Путивля.

Перші дослідження на території городища Городок у місті Путивль були проведені Д.Т. Березовцем. У 1959–1961 рр. археологічною експедицією під керівництвом В.О. Богусевича було відкрито і частково досліджено цегляну будівлю давньоруського часу. Для уточнення конструкції і датування цього архітектурного комплексу Б.О. Рибаківом продовжено розкопки в південно-західній частині городища. В ході досліджень були закладені 9 розкопів, один з яких частково розкривав розкоп В.О. Богусевича. Майже у всіх виявлені культурний шар і об'єкти, які датуються XVI–XVII ст. Найбільш цінними є результати дослідження решток башти з розкопу 5. Вона розташовувалася в західній частині городища. В ході розкопок виявлені шари, що відносяться до часу функціонування і загибелі цієї споруди. Вежа була дерев'яною і мала кілька ярусів – господарський, житловий та бойовий. У господарському виявлені обвуглені кістки і зерно, в житловому – рештки печі, а бойовий представлено дерев'яним тліном, що перекидає нижні шари. Крім цього в звіті є дані про черинь великої печі і декілька наземних жител, які знаходилися один над одним, що свідчить про спадковість будівництва і відносну сталість в межах садиб.

Ключові слова: Путивль, фортеця, Б.О. Рибаків, оборонне будівництво.

Археологічні дослідження пізньосередньовічного Путивля починаються у другій половині XX ст. У 1946–1947 рр. на території городища розвідкові дослідження здійснив Д.Т. Березовець [2]. Ним було складено окомірний план пам'ятки. У описі городища є дані про рештки дерев'яної конструкції валу, виступи, схожі на бастіони у південній частині та фрагменти валів, прокладені по схилах мису у південній та західній частинах. На майданчику зафіксовано культурний шар з матеріалами XIV–XVII ст. Його насиченість артефактами доби пізнього середньовіччя змусила вченого сумніватися у тому, що дитинець давньоруського Путивля знаходився саме на цьому городищі. Натомість Д.Т. Березовець припускав, що дитинець літописного Путивля міг знаходитися східніше Городка, на городищі Дитячий будинок [3, с. 242].

У 1959–1961 рр. В.О. Богусевичем здійснено дослідження території городища «Городок», у результаті яких розкрито фундаменти мурованої споруди, інтерпретованої як рештки храму XII–XIII ст. [4, с. 165–173]. Для уточнення результатів розкопок В.О. Богусевича у 1965 році розпочала роботи Придніпровська археологічна експедиція під керівництвом Б.О. Рибаківа. Основна увага була приділена вивченню решток муро-

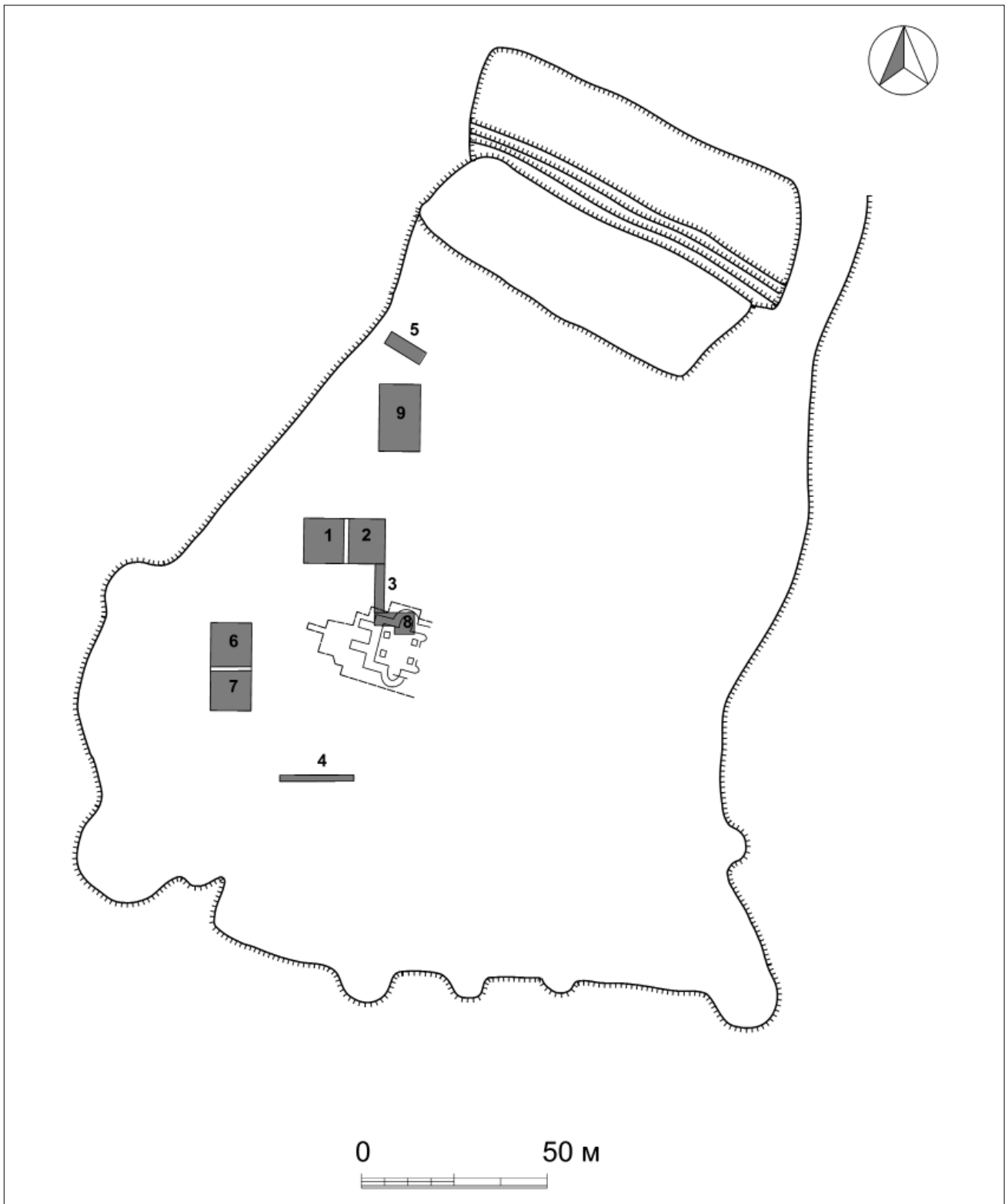

Рис. 1. Розкопи 1965 р. на сучасному плані городища «Городок»

ваних фундаментів храму та об'єктам давньоруського часу, яких виявилось не так багато, як очікував керівник археологічної експедиції. Загальна площа дослідженої території становила близько 700 м², де, серед

решти, виявлено значну кількість об'єктів пізньосередньовічного часу [9, с. 1].

На жаль, звіт про розкопки Придніпровської археологічної експедиції за 1965 р., який зберігається в нау-

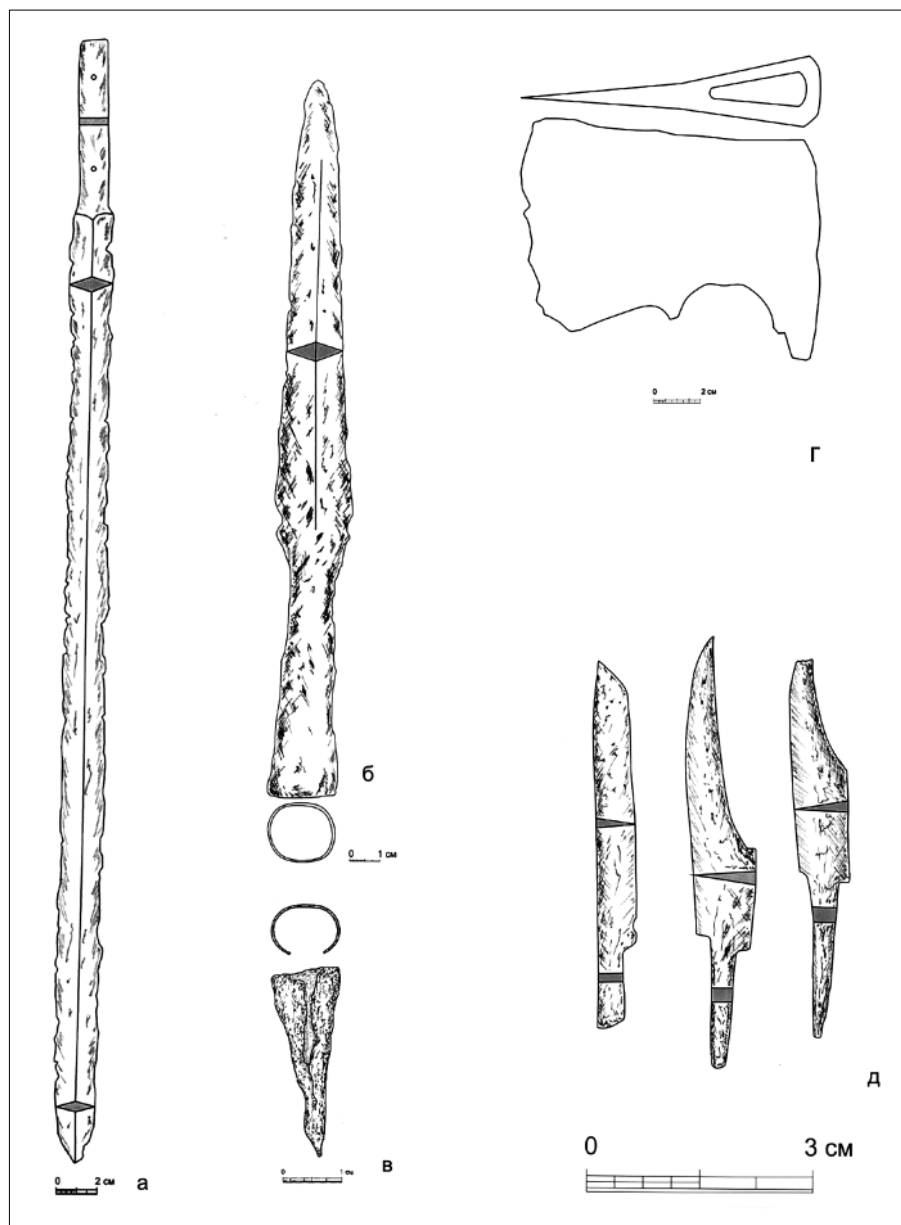

Рис. 2. Предмети з фондів ДІКЗ у м. Путивлі: а – багинет, б – наконечник списа, в – вток ратища списа, г – сокира, д – ножі (випадкова знахідка 1963 р.)

ковому архіві Інституту археології НАН України, майже не містить креслень, а малюнки знахідок взагалі відсутні [9]. Окремі предмети з розкопок 1965 р. вдалося віднайти у фондах Путивльського краєзнавчого музею.

На сьогодні публікації щодо розкопок Путивльської фортеці XVI–XVIII ст. є малочисельними. Монографія О. Сухобокова та С. Юренко – це чи не єдина наукова фахова робота, у якій зібрано інформацію про результати археологічних досліджень на «Городку», проте і в ній результати розкопок 1965 р. згадуються лише побіжно [10, с. 250]. Описи, що містяться у текстовій частині звіту Б.О. Рибаківа, дозволяють, у деякій мірі, відновити дані про об'єкти XVI–XVII ст.

На території городища «Городок» було закладено 9 розкопів. Вони сконцентровані у центральній та південно-західній частинах городища. Про об'єкти доби пізнього середньовіччя йдеться у описі розкопів №№ 1, 5–7, 9. При складанні загального плану розкопів було допущено помилку щодо орієнтації західного схилу городища, а, разом з тим, і самих розкопів. Для з'ясування їх місця розташування співставлено контури західного схилу городища на планах 1965 та 2011 рр. Унаслідок проведеного коригування орієнтації виявлено місце розташування розкопів Б.О. Рибаківа на сучасному плані городища «Городок» (рис. 1).

У розкопі 1 зафіксовано культурний шар потужністю 1,4–1,5 м зі значним вмістом кераміки XVI–XVII ст., фрагментів цегли та зеленого скла. Майже на всій площі розкопу виявлені чотири траншеї шириною до 1 м і довжиною майже 10 м. Вони прорізують культурний шар практично на всю глибину і заглиблені у материк на 0,4–0,45 м. Траншеї мали заокруглені краї та прямі стінки і були заповнені деревним тліном та рихлим темним ґрунтом. Відстань між ними становила 0,8–1 м. Поряд знайдена теслярська сокира, датована Б.О. Рибаківим XVII–XVIII ст. (рис. 2 г). Як видно зі звіту на фото 8, частина каналу заходила у розкоп 2 (рис. 4, 5).

Решта споруди у розкопі 2 зруйнована господарськими ямами XIX ст. [10, с. 2, рис. 8]. На нашу думку, це частина великої виробничої споруди, на що вказують розміри траншей та їхня глибина. Однак, визначити її функціональну належність неможливо.

Розкоп 5 був закладений у північно-західній частині городища з метою вивчення оборонних споруд. У розкопі зафіксовано оборонний об'єкт, який є найбільш інформативним серед решти досліджених. Для найбільш повного опису наводимо текст звіту мовою оригіналу. «В раскопах 5А и 5Д, на глубине 1,40, понижаясь до глубины 2.00 в сторону обрыва, находится материковая серая, сверху желтоватая глина. На материке найдена тонкая

(5 см) чорна прослойка, вероятно, образованная из сгоревшего дёрна; в этой прослойке найдены фрагменты керамики XII–XIII вв. и кости животных. Над этой прослойкой прослежен слой серой глины; в нем почти нет керамики (найденные фрагменты нехарактерны и определению не поддаются); очевидно, эта глина взята непосредственно из материка и представляет собой первичную засыпку вала (предположительно XIII в.). В этом же слое найдены остатки деревянных конструкций (городен XIII (?) в.). Выяснен приблизительный размер городен – поперёк вала – 3 м. Размер городен в направлении, параллельном длине вала, остался неясным из-за плохой сохранности дерева (приблизительно 4–5 м).

В бровке между раскопами 5А и 5Д, на глубине от 1,20 до 1,1 м в слой серой глины (засыпку вала) врезан слой угольков и обгоревших костей. В С-З конце этот слой представляет собой россыпь обугленного зерна – пшеницы и проса. Длина этого слоя = 2 м, ширина = 1 м. Сверху над ним – мощное скопление камней, кирпичей со следами цемянки, кусков цемянки и глиняной обмазки (толщина слоя; = 90 см). Очевидно, это развал печи. Во многих кусках обмазки сохранились отверстия от деревянных столбов и прутьев (Дл. отверстий от 3 до 18 см). Сохранился также обугленный столбик, очевидно, от конструкции печи. Судя по керамике, найденной непосредственно над печью (на развале печи), эта печь относится к XVI веку.

Над печью – слой тёмнобурой земли с кирпичами и углем, с перемешанной керамикой. Вокруг печи первоначальная засыпка вала перекрывается слоем желтой глины толщиной 50–60 см, над ним слой коричневой глины толщиной – 20 см и выше появляется тёмнокоричневая земля (толщ. 10 см); все эти три слоя, вероятно, являются насытью вала XVI в. (вторичная насыть).

В этих слоях также прослежены остатки деревянных конструкций: все они не идут ниже глубины – 1,00. Выше этой насыпи находится тот же, что и над печью, слой тёмнокоричневой земли с угольками и битым кирпичом. С этого уровня была прорезана траншея через все нижележащие слои и материк до глубины – 1,80, проходящая вдоль вала на расстоянии 3,90–4,60 от обрыва (С-З стороны вала). Заполнение траншеи аналогично верхнему слою (тёмнокоричневая земля с угольками и битым кирпичом) [10, с. 4–6].

У цьому випадку зафіксовано рештки башти, що була зведена на місці давньоруських укріплень. Перший план Путивльської фортеці, зображений на «Чертеже Обоянской провинции» початку XVIII ст., зафіксував місце розташування її башт [8]. Співставлення плану розко-

Рис. 3. Загальний вигляд розкопів 6 та 7. Фото Б.О. Рибаківа 1965 р.

Рис. 4. Загальний вигляд розкопів 1 та 2. Фото Б.О. Рибаківа 1965 р.

пів Б.О. Рибаківа та креслення XVIII ст. дає змогу локалізувати її з високою долею вірогідності. В.В. Вечерським опубліковані дані про укріплення міста Путивль, зокрема, назви башт [5, с. 312]. Підсумовуючи інформацію археологічного звіту, даних креслення та опису міста, припускаємо, що об'єкт, досліджений у 1965 р., є рештками Малої нової башти, яка знаходилася у північно-західній частині городища. Вона мала три яруси. Нижній ярус використовувався як комора або льох. На це вказує потужний шар згорілого зерна та обуглених кісток. Над ним знаходився житловий ярус, який мав обігрів. Виявлені шари з включенням цегли відносяться до черніна, у котрому використано давньоруську плінфу, та самої печі, конструкція якої складалася з цегли і дерев'яного каркаса, обмазаного глиною. У цьому приміщенні перебували караульні, що несли службу по-городовому. До городової (осадної) служби залучали певну категорію служилого населення – дрібнопоміс-

Рис. 5. Західний профіль розкопу 1. Фото Б.О. Рибаківа 1965 р.

Рис. 6. Залишки оборонних споруд у розкопі 5. Фото Б.О. Рибаківа 1965 р.

них дворян або дітей боярських, які за віком або станом здоров'я не могли нести полкову чи дозорну службу [1, с. 77–79]. Прикордонний статус Путивля вимагав постійного перебування гарнізону у дозорі на баштах. Для цього створювався запас продовольства у нижній частині та обігрів для ратних людей у середній. На третьому ярусі знаходився бойовий або спостережний майданчик (чердак).

Башта загинула у пожежі і не відновлювалася. Пізніше на цьому місці зробили підсіпку валу, який перекрив шар згарища та решток башти. Підсіпка виконана з жовтої та коричневої глини. Над ними зафіксовані рештки дерев'яних конструкцій стіни. Пізніше уздовж валу була прокладена траншея, заповнена темним рихлим ґрунтом з рештками деревного тліну – рештки частоколу. На фото у звіті зображено рештки дерев'яного стовпа, заглибленого в материк (рис. 6).

У розкопах 6 та 7 зафіксовано шар деревного тліну,

який Б.О. Рибаків пов'язав з будівництвом фортеці (рис. 3). Під ним виявлені розташовані один над одним рештки наземних будівель XVII ст. У цих об'єктах знайдено фрагменти давньоруської плінфи від храму, що знаходився поруч. Імовірно, стіни храму ще стояли у XVI ст. та використовувалися місцевими жителями для власних потреб. Крім цього, у розкопі знайдено значну кількість кахлів та виробів із заліза [10, с. 4].

У розкопі 9 потужність культурного шару пізньосередньовічного часу становила 1,8 м, що може пояснюватися розташуванням поблизу напільних укріплень городища. На глибині 0,5 м від рівня денної поверхні зафіксовано цегляний черінь великої печі. Її площа перевищувала 4 м² [10, с. 9]. Велика за розміром піч опосередковано указує на немалу загальну площу будівлі, у якій вона розташовувалася. Розкоп 9 знаходився у північно-західній частині городища. На плані Путивльської фортеці початку XVIII ст. у цій частині позначено дві церкви, що входили до ансамблю Спасо-Преображенського монастиря. На сьогодні важко встановити, яке саме приміщення опалювала велика піч, але можна припустити, що це був саме один з храмів.

Поблизу печі знайдені срібні московські копійки XVII ст. та наконечник списа (рис. 2 б). Він має округлу втулку та кинджалоподібне вістря, ромбоподібне у перетині. Загальна довжина – 32 см. Б.О. Рибаків датував його XV–XVI ст. [7, КП № 3256, А97]. Такі списи мали назву «рогатина» та використовувалися як елемент озброєння дрібнопомісних дворян або боярських дітей у XVI ст. Цей вид холодної зброї перебував на озброєнні до середини XVII ст. і був поступово витіснений піками. Як мисливська зброя для полювання на крупного звіра рогатини використовувалися до XIX ст.

У фондах краєзнавчого музею ДІКЗ у м. Путивлі зберігаються знахідки, які походять з розкопок 1965 р. Про них не згадується у тексті звіту, але у «Книзі надходжень» зазначено, що їх у 1965 р. передав до музею Б.О. Рибаків. Це теслярська сокира, вток від ратища списа, залізні ножі, металеві скоби та фрагмент великого ботала (рис. 2 в). Кілька ножів були знайдені під час земляних робіт на городищі Городок та передані до фондів музею у 1963 р. (рис. 2 д).

Теслярська сокира з розкопу 1 знайдена у культурному шарі XVII–XVIII ст. Це масивний інструмент із симетричним лезом та довгим обухом трикутної форми. Провух плаский, видовжений, з невеликою борідкою у нижній частині. Така сокира визначається як робоча теслярська та має датування XVII ст. Аналогічні соки-

ри знайдені у Тушинському таборі та на місці табору експедиції на острові Фаддея у затоці Симса [6, с. 97, рис. 7, № 187, 188; 1, с. 111].

Проаналізувавши дані археологічних досліджень 1965 р. на території городища «Городок» у м. Путивлі, можна зробити попередні висновки. Так, культурний шар, що датується XVI–XVII ст., залягає на глибині від 0,5 м від рівня денної поверхні і має потужність до 3,5 м. Він насичений деревним тліном і пов'язаний з численними ре монтами та будівництвом оборонних об'єктів, житлових будинків та споруд. Потужність культурного шару неоднорідна, що пояснюється переміщенням ґрунту та вирівнюванням майданчика фортеці у XVI–XVII ст.

Предмети матеріальної культури з розкопок 1965 р. у звіті майже не згадуються, крім кількох, представлених невеликою колекцією знахідок з Путивльського краєзнавчого музею, яку вдалося віднайти у фондах.

Дослідження укріплень Путивльської фортеці виявило кілька періодів будівництва та спадковості у плануванні. Вал давньоруського часу по периметру було використано для будівництва стіни, на якій розташовувалися башти. Одна з них – Мала нова башта – була частково вивчена і за даними археологічних досліджень можна визначити її розташування у загальній системі оборони та кількість ярусів. Житлові споруди описані фрагментарно. У переважній більшості вони були наземними і збереглися тільки підлоги. Будинки та башти мали печі, складені з цегли, частина якої взята з давньоруського храму. Окремі опалювальні пристрої були прикрашені кахлями. Розташування будинків один над одним може свідчити про спадковості садиб, які функціонували тривалий час.

ДЖЕРЕЛА

1. Белов М.И. Мангазея. Ленинград : Гидрометеоздат. 1969. 128 с.
2. Березовець Д.Т. Відчіт про розвідки на Путивльщині в 1947 році. НА ІА НАН України. 1947/30. Інв. № 1841. 1947.
3. Березовець Д.Т. Дослідження на території Путивльського району в 1952 р. Археологічні пам'ятки УРСР. К. Т.ІІІ. 1952. С. 242–250.
4. Богусевич В.А. Розкопки в Путивльському кремлі. *Археологія*, Т. XV. 1963. С. 165–174.
5. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України : Теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць. Київ : НДІТІАМ : Головкив'архітектура. 2003. 558 с.
6. Двуреченский О.В. Тушинский лагерь (публикация коллекции В.А. Политковского из собрания ГИМ). Москва : ИА РАН. 2018. 196 с.
7. Путивльський краєзнавчий музей. КП № 3256. А. 97, № 3286. А. 100, №№ 3261, 3262, 3265, 3268, 3269, 3270, 3271.
8. Российский государственный военно-исторический архив, ф. 349, оп. 27, т. 1, д. 6. «Планы крепостей Обоянской провинции 1712–1719 гг.».
9. Рыбаков Б.А. Отчёт Приднепровской экспедиции Института археологии АН СССР о работах в г. Путивле в 1965 г. НА ІА НАН України. 1965/59. 1965.
10. Сухобоков О.В., Юренко С.П. Давній Путивль. Київ–Суми : Університетська книга. 2019. 334 с.

Osadchyi Ye.M., Kachura O.V. The objects of Putyvl fortress XVI–XVII centuries from excavations of B.A. Rybakov 1965

The article is devoted to the results of archaeological research carried out by an archaeological expedition led by B.A. Rybakov on the territory of the fortress of the city of Putyvl. In the scientific literature, the results of the study of the ancient Russian temple and buildings of

the XII century are well known. And objects dating from the 15th – 17th centuries remained unpublished. Unfortunately, the 1965 excavation report contains fragmentary information about those objects that were fully or partially excavated, there are no drawings and descriptions of the finds. As a result of a search in the funds of the Putyvl Museum of Local Lore, objects were found that were found as a result of excavations in 1965, which did not appear on the pages of the report. Entry into scientific circulation of the excavation data by B.A. Rybakov will add information about the late Middle Ages period of Putyvl's existence.

The first studies on the territory of the Horodok settlement in the city of Putyvl were carried out by D.T. Berezovets. In 1959–1961. an archaeological expedition led by V.A. Bohusevych, a brick structure of the Old Russian time was discovered and partially investigated. To clarify the construction and dating of this architectural complex B.A. Rybakov carried out excavations in the southwestern part of the settlement. During the research, 9 excavations were laid, one of which partially coincided with the excavation of V.A. Bohusevych. Almost all of them have revealed a cultural layer and objects that date back to the 16th – 17th centuries. The most interesting were the results of the study of the tower from excavation 5. It was located in the western part of the settlement. During the excavations, layers have been discovered that date back to the time the structure was functioning and destroyed. The tower was a wooden structure, which had several tiers – economic, residential and military. In the utility room, charred bones and grain were found, in the living room – the remains of a furnace, and in the military one was represented by wood decay covering the lower layers. In addition, the report contains data on the discovery of a large stove and several above-ground dwellings located one above the other, which indicates the continuity of construction and the relative constancy within the boundaries of estates.

Key words: Putyvl, fortress, B.A. Rybakov, defense construction.

REFERENCES

1. Belov, M.I. (1969). *Manhazeya [Manhazeya]*. Leningrad.: Hydrometeoizdat. [in Russian].
2. Berezovets, D.T. (1947). *Vidchit pro rozvidky na Putyvlshchyni v 1947 rotsi [Report on intelligence in the Putyvlshchyna in 1947]*. NA IA NAN Ukrainy [Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine]. 1947/30. Inv. № 1841. [in Ukrainian].
3. Berezovets, D.T. (1952). *Doslidzhennia na terytorii Putyvl'skoho raionu v 1952 r. [Research on the territory of Putyvl district in 1952]*. *Arkheolohichni pamiatky URSR - Archaeological sites of the Ukrainian Soviet Socialist Republic*. V. III, pp. 242-250. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Bohusevych, V.A. (1963). *Rozkopky v Putyvl'skomu kremli [Excavations in the Putyvl Kremlin]*. *Arkheolohiya - Archeology*, vol. XV, pp. 165–174. [in Ukrainian].
5. Vecherskyi, V.V. (2003). *Spadshchyna mistobuduvannia Ukrainy: Teoriia i praktyka istoriko-mistobudivnykh pamiatkookhoronnykh doslidzhen naselennykh mist. [Heritage of Urban Planning of Ukraine: Theory and Practice of Historical and Urban Planning Monument Protection Studies of Settlements]*. Kiev. [in Ukrainian].
6. Dvurechenskyi, O.V. (2018). *Tushynskyy lager (publykatsyya kolektsiy V.A. Polytkovskogo iz sobraniya GYM) [Tushino camp (publication of the collection of V.A. Politkovsky from the collection of the State Historical Museum)]*. Moscow. [in Russian].
7. *Putyvl'skyi kraieznavchyi muzei [Putyvl Museum of Local Lore]*. KP № 3256. А. 97, № 3286. А. 100, №№ 3261, 3262, 3265, 3268, 3269, 3270, 3271.
8. RGVA. [Russian State Military Historical Archive], f. 349, op. 27, t. 1, d. 6. «Plany krepostey Oboyanskoj provintsiyi 1712–1719 gg.»
9. Rybakov, B.A. (1965) *Otchet Prydneprovskoy ekspedytsii Instytutu arkheologii AN SSSR o robotakh v g. Putylye v 1965 g. [Report of the Dnieper expedition of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the USSR on the work in the city of Putyvl in 1965]*. NA IA NAN Ukrainy. 1965/59. [in Russian].
10. Sukhobokov, O.V., Yurenko, S.P. (2019). *Davnii Putyvl [Ancient Putyvl]*. Kyiv-Sumy: Universytetska knyha. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 03.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

